

БІОГРАФІЧНІ І ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 929:902:930 (477=470) Забелін І.Є.

*Світлана Миколаївна ЛЯШКО,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

РОСІЙСЬКИЙ ІСТОРИК І. Є. ЗАБЕЛІН І УКРАЇНА

Досліджено життєвий шлях і багатогранну наукову діяльність відомого російського історика, археолога, організатора музейної справи, колекціонера та мецената Івана Єгоровича Забеліна (1820–1908), зокрема, значення його теоретичного та методичного внеску для становлення вітчизняної археології. Увагу зосереджено на органічному зв'язку долі та наукового поступу вченого з його діяльністю на теренах України.

Ключові слова: Забелін Іван Єгорович, археологія, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The paper researches the life story and versatile scientific activity of a famous Russian historian, archeologist, organizer of museum business, collector and supporter Ivan Yegorovych Zabyelin (1820-1908), especially the significance of his theoretical and methodical contribution in formation of national archeology. The attention is paid to the fundamental unity between the fate and scientific development of the scientist and his activity in Ukraine.

Key words: Ivan Yegorovych Zabyelin, archeology, Ukrainian and Russian relations, intercultural interaction, biographic researches.

Исследованы жизненный путь и многогранная научная деятельность известного российского историка, археолога, организатора музейного дела, коллекционера и мецената Ивана Егоровича Забелина (1820–1908), в частности, значение его теоретического и методического вклада для становления отечественной археологии. Внимание сосредоточено на органической связи судьбы и научных достижений ученого с его деятельностью на украинской земле.

Ключевые слова: Забелин Иван Егорович, археология, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Іван Єгорович Забелін (1820–1908) — відомий російський історик, археолог, організатор музейної справи, колекціонер і меценат, різнопланова

наукова діяльність якого охоплювала період від стародавніх часів до історії Москви XIX ст., торкаючись як вивчення матеріальної культури, домашнього та господарського побуту, так і загальних і теоретичних питань історичної науки. Саме різноплановість наукової діяльності, своєрідність тематики досліджень і науково-методичних підходів, індивідуальність і оригінальність мислення, самостійність суджень при розгляді проблем виокремлюють І. Є. Забеліна із середовища істориків другої пол. XIX ст. І якщо його сучасник, Д. М. Анучин у некролозі написав про Івана Єгоровича як про вченого, котрий "... внес крупную лепту в дело русского исторического самосознания" та залишив по собі "вечную память в летописях русской науки и просвещения" [1, с. 200], то сучасний дослідник життя і творчості І. Є. Забеліна А. М. Сахаров характеризує його насамперед як людину та вченого, що "... силой обстоятельств, силой своей природы, природной сбалансированностью ума и страстей всю жизнь старался в труднейших жизненных условиях реализовать те благородные качества, которые были ему отпущены природой" [2, с. 5].

Нині ім'я Івана Забеліна широко знане в Росії: його життя та діяльність висвітлені в численних історіографічних працях [2–7]; кращі дослідження вченого отримали друге життя та перевидаються у наш час [8; 9]; у школах Москви вивчається москвознавство, основи якого були закладені історичними дослідженнями й археологічними працями І. Є. Забеліна [10–13]. Музейній діяльності та внескові Івана Єгоровича в створення Московського історичного музею присвячуються наукові конференції.

Щодо української історіографії, то стосовно І. Є. Забеліна переважають праці, пов'язані з розкопками курганів, матеріальними здобутками, оцінкою його внеску в дослідження археологічних пам'яток, адже саме розкопки скіфських курганів на півдні Російської імперії в 1859–1876 рр. принесли вченому визнання археолога.

З ім'ям І. Є. Забеліна пов'язана ціла епоха в дослідженнях великих курганів скіфської знаті. У 1857 р. І. Є. Забелін, на той час відомий історик, член-змагальник Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, прийняв запрошення графа С. Г. Строганова і в 1859 р. перейшов працювати до новоствореної Імператорської Археологічної комісії в Петербурзі, тим самим докорінно змінивши своє життя.

У щоденникових записах цей свій крок Іван Єгорович пояснює таким чином: *"Печально положение археолога неимущего и собственным трудом проложившего себе дорогу. Общество избирает его членом, просят для общей пользы работы, когда он затрудняется, некогда ему —*

они глядят косо, как на лень. Но никто не спросит его — что он ест, как добывает насущный кусок хлеба. Помочь ему, дать ему средства образовать себя — нельзя, денег нет. Я сделался чиновником для раскопок, в то время, как ваше сиятельство, при определении меня назначали, словом, быть членом для “русских древностей”. Держите нас весьма умеренной степени вознаграждения за отличие” [14, с. 89].

Гадаємо, на прийняття цього рішення вплинула також участь Івана Забеліна в діяльності Товариства історії та старожитностей російських (із 1842), де він, зокрема, познайомився з В. В. Пассеком¹ та його планом вивчення курганів, викладеним у статті “Рассуждение о городищах и курганах Южной России”. Йшлося про здійснення за певним планом ревізії курганів від Дунаю до Забайкалля та картографування археологічних пам’яток задля подальшого використання їх в історичних дослідженнях дописового періоду. Для Забеліна-історика це, певно, був шанс залучити, перевірити та використати археологічний матеріал як джерело для своїх історичних праць. Зазначимо, що упродовж ХІХ ст. дослідження курганів у степовій зоні півдня Росії здійснювалося саме за програмою В. В. Пассека [17, с. 228–230].

І. Є. Забеліну були доручені розкопки курганів на Катеринославщині, на місці стародавніх грецьких міст Північного Причорномор’я та на Тамані. Сім років учений плідно працював в Україні на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей (усього Іван Єгорович займався практичною археологією близько 16 років). Ним були розкопані Гермесів (висотою 6 м) та Краснокутський (8,5 м) кургани, Гофра Томаківська могила (5 м), Близниця Слонівська (5 м), Кам’яна могила (5,7 м), Близниця Томаківська (4 м), Козел (близько 14 м), Велика Цімбалка (15 м), Довга могила, дві Товсті могили та багато інших курганів, що не мали або не зберегли власної назви. Серед найвизначніших польових здобутків археолога — розкопки двадцятиметрового кургану Чортомлик поблизу м. Нікополь (нині — Дніпропетровської області), де були знайдені всесвітньо відомі срібна ваза, прикрашена орнаментом і фризами із зображенням сцен з життя та міфології скіфів, та золоті пластини від горита і рукоятей мечів зі сценами з життя Ахілла та зображенням битви греків із варварами. За ці

¹ Пассек Вадим Васильович (1808, Тобольськ – 1842, Москва) — рос. історик, етнограф, археолог. Походив із давнього козацького роду, пов’язаного з Охтиркою. Закінчив Московський університет. Надавав великого значення стародавнім пам’яткам матеріальної культури як важливому джерелу історичної інформації. Здійснив археологічні розвідки у Харківській губ., які виклав у праці “Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов” (1839) [15; 16].

дослідження І. Є. Забелін отримав орден Станіслава другого ступеня та посаду старшого члена Археологічної комісії, що покращило матеріальний стан родини.

Упродовж роботи в Україні І. Є. Забеліну допомагав майбутній професор Новоросійського університету М. М. Вольський², а повідомлення про речі, що надходили до Ермітажу, готував відомий на той час знавець античності, епіграфіст, доктор філософії Лейпцігського університету, дійсний член ІАК та МАТ, академік Рудольф Едуард Стефані.

Результати розкопок були викладені Іваном Забеліним у щорічних “Отчетах Императорской археологической комиссии”, “Трудах Московского археологического общества” та значних за обсягом працях “Древности Геродотовой скифии” (1866 та 1873) і “История русской жизни с древнейших времен”, низці статей, зібраних у другому томі книги “Опыты изучения русских древностей и истории” [12] тощо.

Багато цінної просопографічної інформації щодо українського періоду діяльності вченого містять його щоденники та записники (1831–1908), опубліковані 2001 р. Скажімо, під час розкопок учений жив в українських селах, тому на сторінках щоденника з’являються цікаві для нього українські слова, прислів’я, легенди, які він запам’ятав, описи подій, враження від української природи тощо. Так, порівнюючи красу Італії і Томаківки (зараз населений пункт в Дніпропетровській області), Іван Єгорович констатує, що природа всюди є джерелом поезії, викликає однакові естетичні почуття, тішить людину [14, с. 250].

Так само поетично пише вчений у записнику про красу українського степу: *“Степь. Кругом горизонт, точно сидиши на поверхности огромнейшего муравейника. Жайворонки поют без умолку. Много пород. Вот бежит с острым хохолком такая изящная благородная фигура, точно какой-нибудь камер-юнкер. Вот другой несетя величиною, как перепел. И все в одиночку или редко паркой. Там торжественно махает крыльями ястреб-лунь, отыскивая молоденькую птичку или молоденького суслика. Вот другой поменьше давно уже сидит на шляху и терпеливо дожидает тоже молодого жайворонка. Подле вас с разных сторон*

² У деяких працях дослідники називають М. М. Вольського “титулярним радником” (А. І. Мелюкова), “проректором Новоросійського університету” (А. Ю. Алексеев).

Вольський Михайло Мартинович (1834–1876), народився у Таврійській губ., вихованець Рішельєвського ліцею. У 1857 р. склав іспит на кандидата Московського університету, у 1865 р. — на магістра політичної економії, захистив дисертацію та був призначений доцентом політичної економії і статистики в Новоросійському університеті, де в 1869 р. захистив дисертацію на ступінь доктора, був обраний екстраординарним, а згодом і ординарним професором [18, с. 279]. Між 1859 і 1865 рр. під час розкопок працював помічником І. Є. Забеліна.

почувствовали ваше присутствие ховражки. Выскочит из норы станет недвижимым столиком, сияет светлый глазок и как Будда отыскивает ваш глаз, свиснет раз-другой, а сам скорей юркнет опять в нору”.

Шістнадцять років польової діяльності, десятки розкопаних курганів, зокрема великих, дозволяють вважати розкопки І. Є. Забеліна першими планомірними науковими розкопками в причорноморських степах, що, разом із його працями археологічної та історичної тематики, сприяли становленню вітчизняної археології. З накопичуванням археологічних знань і польового досвіду, можливістю порівнювати методичний рівень аналогічних розкопок того часу, стали очевидними якість, високій рівень, ретельність і точність спостережень під час виконання та керування роботами І. Є. Забеліним [7].

Проте упродовж останніх 150 років його археологічна діяльність оцінювалася неоднозначно. Так, сучасник Івана Забеліна відомий російський етнограф, антрополог, археолог, географ Д. М. Анучин, прихильник антропологічної орієнтації археології, який одним із перших присвятив археологічної діяльності І. Є. Забеліна нарис — “И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876)” [19], — наголошував складний шлях становлення Івана Єгоровича як самостійного різнопланового вченого, дослідника старожитностей у широкому сенсі. Основну увагу автор зосереджував на описові розкопок “південно-руських” (за його визначенням), курганів.

Нарис містить багато фактичного матеріалу, як суто біографічного, так і археологічного. Завдяки цьому, він довгий час використовувався як зведення, узагальнююче джерело про розкопки І. Є. Забеліна³.

В аналітичній частині нарису, що стосується інтерпретації отриманого в ході робіт матеріалу, Д. М. Анучин зазначив, що І. Є. Забеліну не вдалося “зняти” з античного мистецтва “покривало” таємниці та “відкрити” потаємний зміст життя та релігійних поглядів стародавнього населення південної Росії, пов’язати отримані скіфські матеріали з попередніми та наступними культурами.

У висновках Д. М. Анучин відзначає, що “несмотря на то, что за последние 40 лет сведения о скифских древностях значительно умножились, И. Е. игнорировал их и продолжал основываться только на том, к чему пришел на основании своих раскопок в 60-х годах” [19, с. 69].

³ Така докладність загалом притаманна багатьом працям Д. М. Анучина, для якого факти мали самостійне цінне значення. Його археологічні статті являють собою, зазвичай, своєрідні коментарі та інтерпретацію отриманих іншими матеріалів, як того вимагало використання ним методу етноархеологічних досліджень.

На наш погляд, у цьому висновку справедливою щодо І. Є. Забеліна є лише перша частина. Справді, за 40 років історичні й археологічні знання пішли далеко вперед і на початку ХХ ст. для успішної роботи були необхідні інші знання та інша археологічна підготовка, ніж та, що мали археологи середини ХІХ ст. Але після 1876 р. Іван Забелін уже не повертався до активної практичної діяльності польового археолога. Археологічний матеріал він свідомо використовував для історичних досліджень суспільного, “морального та розумного життя”, духовної культури, побуту (“История русской жизни”, т. 1, кн. 5), бо вважав, що археологія “должна излагаться слитно с историческим изложением”.

У нарисі Д. М. Анучина привертає увагу також просопографічний аспект, пов’язаний із науковою діяльністю І. Є. Забеліна, а саме — невизнання де-юре московською та Санкт-Петербурзькою професурою наукових досягнень ученого за його життя, про що йтиметься далі.

Після довгого мовчання⁴, з середини ХХ ст. почали з’являтися праці, пов’язані з різнобічною діяльністю І. Є. Забеліна, зокрема — “Забелін — археолог” відомого російського археолога А. В. Арциховського, в якій означено три періоди життя та діяльності вченого. Характеризуючи другий період (археологічна діяльність), автор окремо відзначає методику розкопок великих скіфських курганів, яку започаткував і використовував Іван Забелін — вміння “читати” земляні шари, точні та виразні креслення, організаційну чіткість процесу розкопок — і доходить висновку, що “для того времени раскопочные приемы Забелина были более чем передовые” [4, с. 5–8]. Водночас, як науковий редактор збірки нарисів Д. М. Анучина “О людях русской науки”, А. В. Арциховський свідомо значно скоротив нарис про І. Є. Забеліна в частині, де критикувалася його методика розкопок⁵.

⁴ Довге замовчування в спеціальній літературі радянських часів діяльності І. Є. Забеліна, зокрема й археологічної, пов’язане з його симпатіями до ідеології та діяльності чорносотенних організацій у Росії.

⁵ Праця Анучина Д. Н. “И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876)” [19] перевидана (зі скороченнями) у збірнику: *Анучин, Д. Н. О людях русской науки и культуры [статьи, некрологи и заметки] / Д. Н. Анучин ; [под ред. А. В. Арциховского]. – М. : Гос. изд-во геогр. лит. – М., 1952. – С. 189–212.* З перевидання вилучені: ставлення І. Є. Забеліна до слов’янофільства та “західництва”, що визначали основні напрямки у тогочасному вивченні історії; вплив на формування історичного світогляду вченого К. Д. Кавеліна; частина нарисів, в якій Д. Н. Анучин аналізує й оцінює працю Івана Забеліна щодо прийомів і методів розкопок, опису й інтерпретації знахідок (серед недоліків він виокремлює не повністю розкопані кургани, недосліджені могили та поховання, не достатню повноту опису та фіксації процесу розкопок, що в сукупності не дає змоги встановити стратиграфію поховань у курганах, датувати поховання та знахідки, визначити їх культурну належність тощо).

Більш критично та різнобічно оцінював досягнення І. Є. Забеліна інший російський дослідник історії археології О. О. Формозов, який вважає, що одним із головних досягнень Забеліна-археолога, котрий, на його думку, “был археологом своего времени, не ниже, но и не выше среднего уровня” [6, с. 114], є те, що вчений увів до наукового обігу першокласні археологічні пам’ятки, зробив їхній опис, подав креслення, що в сукупності дало змогу наступним археологам відбудувати загальну картину розкопок і стратиграфію курганів.

Російські й українські історики й археологи радянських і пострадянських часів оцінювали переважно польові досягнення Івана Забеліна, вивчали та інтерпретували матеріал, отриманий ним під час розкопок [2; 3; 5; 7]. Так, низка праць українських археологів, пов’язаних із біографією І. Є. Забеліна, дослідженням ним курганів на теренах України, міркуваннями щодо історії й археології з’явилася в зв’язку з новими дослідженнями в 1979–1986 рр. кургану Чортомлик та інших, розташованих поблизу курганів, які розкопав Іван Забелін [20; 21]. У більшості праць в оціночній частині автори наголошують на недосконалості методики розкопок І. Є. Забеліна, незавершеності робіт, пов’язуючи це із загальною орієнтацією розкопок на отримання експозиційних коштовностей та недостатнім фінансуванням розкопок курганів, які не можуть дати цінних з художнього боку знахідок. Водночас, автори зазначених праць бачать також позитивні моменти в археологічних дослідженнях І. Є. Забеліна і вважають його одним із кращих польових дослідників дореволюційної Росії (О. Ю. Алексєєв [22, с. 11]), рівень знань і методики якого відповідали своєму часові, а якість робіт була бездоганною (Б. М. Мозолєвський [23, с. 6]). Високу оцінку звітам та іншим працям щодо розкопок Чортомлика дав наступний дослідник цього кургану — Б. М. Мозолєвський (1979–1986), який прискіпливо вивчав документальні свідоцтва, залишені І. Є. Забеліним [23, с. 6].

А. І. Мілюкова присвятила аналізу розкопок І. Є. Забеліним Краснокутського (Товстого) кургану (1860) поблизу м. Нікополь монографію “Краснокутский курган”. Дослідниця вважає критику з боку сучасних дослідників на адресу І. Є. Забеліна не достатньо обґрунтованою, особливо в частині, що стосується методики. На її думку, Іван Забелін працював у повній відповідності з тогочасними методичними вимогами Археологічної комісії, а польова документація, яку він надав, виконана ретельно і дає змогу отримати досить повне уявлення про розкопану частину кургану [24, с. 6].

Історії дослідження курганів в Придніпров’ї в 1859–1868 рр., стану археологічних знань, організації розкопок у Російській імперії загалом і І. Є. За-

беліним, зокрема, результатам і оцінці роботи присвячена праця С. П. Шевчука [25]. Серед висновків історика, привертає увагу наступне. Поділяючи загалом оцінки польової діяльності Івана Забеліна, автор наголошує на малочисельності та невизначеності нормативних документів щодо проведення розкопок, зокрема, Інструкції [26], що зрештою проливає світло на окремі аспекти практичної діяльності Забеліна–археолога, який суворо їй слідував.

Відтак, оцінюючи творчий доробок І. Є. Забеліна, більшість дослідників зійшлися у тому, що в археології він був більше практиком, ніж теоретиком. Та поступово, з вивченням наукової спадщини вченого, зокрема в контексті історії археологічної дисципліни, думки археологів та істориків змінилися.

За визначенням В. Ф. Генінга та В. Н. Левченка, час, коли І. Є. Забелін обіймав офіційну посаду в Імператорській археологічній комісії та проводив розкопки, можна назвати періодом “археології старожитностей”, під якими автори пропонують розуміти комплекс пам’яток мистецтва, літописних, нумізматичних, епіграфічних, етнографічних, фольклорних, палеозоологічних, археологічних та інших джерел. Археологічні пам’ятки включають матеріальні рештки життєдіяльності давніх суспільств, отримані в процесі розкопок і пов’язані з людською діяльністю. Змістом періоду, на думку вчених, було початкове накопичення джерел і формування методів роботи з ними, конституювання археологічного знання. На цьому етапі домінують антична археологія, питання походження людини. В центрі уваги перебувають речі або сукупність речей, що характеризують стародавні суспільства. Тому головною метою істориків і археологів на цьому етапі є виявлення пам’яток, речей, визначення їхніх соціальних функцій, хронології, періодизації, виділення різних археологічних культур і епох [27, с. 4–5].

У другій половині ХІХ ст. створюються державні та громадські структури з організації, координації та фінансування розкопок і наукові центри (Імператорська археологічна комісія, Московське археологічне товариство тощо). Розширюється діапазон археологічних розкопок. Розпочинаються великомасштабні розкопки пам’яток у різних регіонах Російської імперії. Формуються прийоми та методи проведення розкопок на пам’ятках різних типів (поселення, античні міста, кургани тощо), їхня фіксація, що закріплюється у відповідних Інструкціях [28]. Водночас, результати археологічних робіт ще не вимагають від дослідників систематизації та узагальнення результатів. У працях переважають описи ходу розкопок, пам’яток, окремих знахідок, їхнє візуальне порівняння, датування в межах існуючої пері-

одизації. В сукупності ці та інші кроки поклали початок розкопкам з науковими цілями і, відповідно, початок професійної наукової діяльності. Результати розкопок використовуються для вивчення стародавньої історії та історичного процесу в цілому. Термін “археологія” остаточно затвердився в середовищі істориків і дослідників старожитностей на теренах Російської імперії, хоча ще тривалий час він залишався досить широким і невизначеним [29]. У науковому середовищі намічаються тенденції розподілу історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та інших галузей знань. Розрізнення на той час засновувалися насамперед на методиці досліджень відповідної групи джерел. Характер джерел визначав напрямок розвитку їхнього вивчення – історико-філологічний (“побутоописовий”) чи археологічний, що мали свої методи вивчення джерел. І. Є. Забелін схилився до першого напрямку.

Цікавістю до російської історії пояснюється увага І. Є. Забеліна до матеріальної культури стародавніх суспільств, можливостей використання її здобутків як джерела для історичних праць. Тому не випадково він приділяв увагу з’ясуванню співвідношення історії й археології як галузей знання. Деякі міркування з цієї проблеми вчений висловив ще до початку діяльності в практичній археології. Так, у рецензії на 1-й том “Записок Отделения русской и славянской археологии” [30] Іван Забелін виступив із критикою тези “про беззаперечну достовірність” археологічних пам’яток і “неупередженість” археологічної науки: *“Мы думаем, что памятники, хотя и чуждые всех личностей, как факты, действительно носят в себе бесспорную достоверность; но кто же из этого будет заключать, что археология правдива и беспристрастна? Археология уже не факт, а наука, то есть понимание факта: а понимание бывает нередко и даже часто весьма далеко от той правды, которую носит в себе факт или памятник”*. Таким чином, вважають окремі дослідники, вчений поставив питання про ступінь вірогідності знання та його залежність від рівня розуміння предмета науки [5].

Проблеми “внутрішнього побуту” чи “домашнього побуту” Іван Забелін вважав основною темою археології. З цих позицій він критикує і сучасну йому археологію. У 1850 р. у програмовій статті для “Русского археологического сборника”, який він задумав видавати, вчений пише: *“Главная задача Русского археологического сборника привести в известность и постепенно разрабатывать материалы, объясняющие древнюю русскую жизнь с ее внутренней, домашней стороны. До сих пор наша археология не обращала еще должного внимания на такие материа-*

лы ... Современная археология есть рассказ о вещах, так же как история — рассказ о событиях, позабыли о человеке” [31, д. 260, лл. 2, 4].

Свої погляди на археологію як спеціальну науку та співвідношення історії та археології він продовжував розвивати і після завершення активної археологічної діяльності. Окремі міркування вчений висловив на III Археологічному з’їзді в Києві 1874 р. У центральних доповідях І. Є. Забеліна “В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки” [32] та О. С. Уварова “Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа?” були висловлені два протилежні підходи до визначення предмета археології та формулювання мети досліджень: “індивідуально-творчий” (Забеліні) “суспільно-побутовий” (Уваров) [33, с. 226].

І. Є. Забелін вважав “старожитності” пам’ятками творчості людини, залишками її життєдіяльності, сукупність яких, в свою чергу, можливо поділити на одиничні та родові дії. Зважаючи на це, він вирішував і завдання історії й археології. Іван Забелін міркував: “*Имеет ли она свой отдельный, определенный предмет познания ? Есть ли у ней какая-либо система, какой-либо метод в определении и изучении познаваемого предмета?*” [32]. Відповідь на поставлене запитання він шукав у співвідношенні історичних і археологічних знань, намагаючись водночас визначити місце археології в складі історичної науки. Вчений вважав археологію частиною, розділом історії, що має рівноцінні завдання. Але історія займається народом, законами загального життя, “родовою творчістю” (скажімо, держава), натомість археологія — окремою людиною, її життям, тобто “одиничною творчістю” і “должна излагаться слитно с историческим изложением” [14, с. 226–231; 34, с. 59–60].

Відтак, І. Є. Забелін визначав предмет археології як “... *единичное творчество человека в бесчисленных разнородных и разнообразных памятниках, вещественных и духовных*” [32, с. 17]. Через пам’ятки археологія пов’язана з людиною. Цю позицію вчений сформулював наступним чином: “*Памятники интересны только потому, что в них есть человек. Каждый камень — достаточная древность, но здесь нет человека, и он теряет для нас всякий смысл. Тот же камень, обтесанный грубо ... есть памятник. Памятник человека, человеческой мысли, чувства ... ? ... Все же то, о чем могли свидетельствовать эти памятники, — нравы, обычаи — отлагались в сторону как посторонняя, едва нужная вещь*”. [14, с. 55]. У своїх історико-археологічних працях учений оперує поняттям “факт”, підходить до пам’ятки як до факту й оцінює його правдивість [12, ч. 2, с. 81]. Окремі дослідники пов’язують погляди І. Є. Забеліна на археологічні

пам'ятки зі спробою визначення понять “археологічна пам'ятка” та “археологічний факт” [7, с. 274].

Як свідчать дискусії, що тривають, ці питання залишалися дискусійними впродовж ХХ ст. та не вирішені й досі [35–37]. Відтак, можемо твердити, що І. Є. Забелін був одним із тих учених, у працях яких поставлені головні для кожної науки питання, зокрема щодо її предмета та об'єкта. Зрештою, пошуки відповідей на ці питання сприяли формуванню археології як науки.

Особливість підходів І. Є. Забеліна до інтерпретації археологічного матеріалу та історичних узагальнень, зроблених на його основі, засновувалася на його розумінні головного завдання археології — поступово розробляти матеріали, що пояснюють стародавнє життя з внутрішнього, домашнього боку, тобто відтворення *“минушей действительности во всех подробностях народного быта”* [14, с. 226, 231]. Матеріальні рештки, отримані під час розкопок, вчений розглядав як самостійне історичне джерело та використовував у своїх працях нарівні з писемними.

У цьому сенсі його прихильність до збирання матеріальних решток слід пов'язувати не тільки з антикварною археологією та збиранням стародавніх речей для створення музейних експозицій, а й з ідеєю використання археологічного матеріалу для історичних досліджень в сфері суспільного життя, вивчення життєдіяльності окремих спільнот минулого, що впливає з його переконань в призначені археології, яка *“должна излагаться слитно с историческим изложением”* [31, д.7, лл. 255–265]. Зрештою, такий шлях веде до розкриття духовної культури, морального та “розумного” життя. Цими положеннями вчений із успіхом користувався в своїх історичних дослідженнях [32, с. 11] і під час створення експозиції Московського історичного музею. Думки, які він висловив у середині ХІХ ст., надзвичайно актуальні й нині, бо довгий час серед археологічних праць значне місце посідали “розповіді про речі”.

Доробок російського вченого був добре знаний і належно поцінований українськими науковцями. Зокрема, у відгукові професора Київського університету В. С. Іконникова та доцента В. Б. Антоновича на статтю І. Є. Забеліна “Размышления о современных задачах русской истории и древностей”, надруковану в “Университетских известиях” за 1872 р., зазначено: *“Это, так сказать, теоретические выводы автора из состояния современной историографии России и его собственных наблюдений над изучаемым материалом. При недостатке теоретических работ в нашей историографии эта статья составляет значительное явление в ученой литературе как серьезная попытка уяснить критические приемы обработки русской истории”* [38].

Саме в Україні І. Є. Забеліна вперше було визнано як серйозного науковця. За поданням декана історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, що ґрунтувалося на представленні професора В. С. Іконникова та доцента В. Б. Антоновича, Рада університету 19 листопада 1871 р., бажаючи ушанувати багатолітню корисну діяльність ученого, монографію про домашній побут допетровської Росії та видатні археологічні досягнення, а також у зв'язку з 25-річним ювілеєм Імператорського археологічного товариства, надала “известному русскому археологу и историку” І. Є. Забеліну почесну ступень доктора руської історії. В представленні зокрема зазначено, що І. Є. Забелін першим серед істориків “усвідомив та висловив” шляхи розробки побутової сторінки російської історії; при вивченні внутрішньої історії Росії XVII–XVIII ст. використав прийоми критики; при написанні історичних праць врахував роль фактів; став прихильником строгої документальності тощо [38].

Зазначимо, що в працях російських дослідників цей факт або замовчується зовсім, або не вказується, яка саме інституція першою надала вченому науковий ступень доктора руської історії [4, с. 9]. А вже у Росії І. Є. Забеліна було удостоєно звання почесного доктора історії Московського університету та обрано членом-кореспондентом Академії наук лише за 13 років по тому (1884). А ще за рік (1885) його було обрано почесним доктором історії Петербурзького університету, а 1907 р. — почесним членом Петербурзької Академії наук.

Про нерівноправний стан І. Є. Забеліна як ученого серед московської професури та зневажливе ставлення до нього свідчать записи в щоденнику вченого [14, с. 109, 100]. Спричинилося до цього те, що відомий російський науковець закінчив лише п'ять класів сирітського училища, не маючи змоги в силу життєвих обставин навчатися в Московському університеті. Завдяки сприянню відомих російських учених Т. М. Грановського, А. В. Станкевича, С. П. Боткіна, Б. Н. Чічерина, К. Д. Кавеліна Іван Єгорович отримав не тільки моральну підтримку, а й фахові знання, посівши згодом гідне місце серед тогочасних визнаних істориків.

І. Є. Забелін був членом багатьох наукових товариств, зокрема й тих, що діяли в Україні (Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора-літописця, Таврійської вченої архівної комісії).

Так склалося в археології, що найбільш значущі знахідки відомі за ім'ям автора розкопок. Відомість І. Є. Забеліну принесли розкопки кургану Чортотлик і знахідка неперевершеного шедевру античного мистецтва — срібної вази. І. Є. Забелін посідає особливе місце в археології другої половини XIX ст. Його визнають як одного з творців практичної археології та вчено-

го, який намагався ставити та розв'язувати складні питання методики цієї нової на той час галузі знання. Він був, передусім, істориком, який в своїх наукових працях показав можливість використання археологічних матеріалів як джерела історичних досліджень. Відтак, частину своїх історичних праць, він уважав археологічними. Заслуги вченого перед археологічною наукою, зокрема українською, ще не до кінця оцінені та потребують подальшого ретельного вивчення.

1. *Анучин, Д. Н.* И. Е. Забелин (1820–1908) [Текст] / Д. Н. Анучин // Этнографическое обозрение. – 1908. – № 4. – С. 197–201.
2. *Сахаров, А. Н.* И. Е. Забелин: новая оценка творчества [Текст] / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 3–17.
3. *Кузьминский, К. С.* Забелин и его печатные труды [Текст] / К. С. Кузьминский. – М. : [б. и.], 1912. – 12 с.
4. *Арциховский, А. В.* Забелин — археолог [Текст] / А. Арциховский // Историко-археологический сборник / под ред. А. П. Смирнова. – М. : [б. и.], 1948. – С. 5–11.
5. *Рубинштейн, Н. Л.* И. Е. Забелин : исторические воззрения и научная деятельность (1820–1908) [Текст] / Н. Л. Рубинштейн ; предисл. С. С. Дмитриева // История СРСР. – 1965. – № 1. – С. 54–74.
6. *Формозов, А. А.* Историк Москвы И. Е. Забелин [Текст] / А. А. Формозов. – М. : Моск. рабочий, 1984. – 237 с.
7. *Литовченко, Л. А.* И. Е. Забелин — историк и археолог [Текст] / Л. А. Литовченко // *Алексеев А. Ю.* Чертомлык (Скифский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 270–285.
8. *Кузьминский, К.* Список печатных трудов И. Е. Забелина с 1842 по 1908 год [Текст] / К. Кузьминский // Отчет Рос. Ист. музея за 1883–1908. – М. : [б. и.], 1916. – С. 23–34.
9. *Забелин, И. Е.* Библиографический указатель [Текст] / сост. О. Ф. Бойкова; авт. вступ. ст. А. А. Формозов. – М. : [б. и.], 1988. – 63 с.
10. *Забелин, И. Е.* Историческое описание московского Донского монастыря [Текст] / И. Е. Забелин. – М. : [б. и.], 1865. – 160 с.
11. *Забелин, И. Е.* Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы по определению Московской городской думы, собранные и изданные руководством и трудами Ивана Забелина [Текст] : в 2 ч. / И. Е. Забелин. – М. : изд. Москов. город. думы, 1884–1891. – Ч. 1–2.
12. *Забелин, И. Е.* Опыты изучения русских древностей и истории [Текст] : исследования, описания и критические статьи : в 2 ч. / И. Е. Забелин. – М. : [б. и.], 1872–1873. Ч. 1–2.
13. *Забелин, И. Е.* История города Москвы [Текст] / И. Е. Забелин. – 2-е изд. – М. : [б. и.], 1902. – Т. 1. – 635 с.

14. *Забелин, И. Е.* Дневники. Записные книжки [Текст] / И. Е. Забелин. – М. : Изд-во им. Сабашникова, 2001. – 384 с.
15. *Звагельський, В. Б.* Пассек Вадим Васильович [Текст] / В. Б. Звагельський // *Енциклопедія Сумщини : матеріали / Сум. держ. ун-т ; за ред. В. Б. Звагельського.* – Суми, 1999. – Вип. 3 : Діячі науки. – 1999. – С. 61.
16. *Новохатский, К. Е.* “Прошедшее в настоящем ...” : Вадим Васильевич Пассек, 1808–1842 [Текст] / К. Е. Новохатский // *Краеведы Москвы.* – М. : [б. и.], 1991. – Вып. 1. – С. 61–76.
17. *Тункина, И. В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.) [Текст] / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 675 с.
18. Професори Одеського (Новоросійського) університету [Текст] : біогр. словник / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; упоряд. та бібл. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – 2-е вид. – О. : Астропринт, 2005. – Т. 2. : А – І. – 509 с.
19. *Анучин, Д. Н.* И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876) [Текст] : речь произнесенная в заседании Московского археологического общества 10 февраля 1909 г. в связи со смертью Забелина / Д. Н. Анучин // *Древности : Тр. Моск. археол. о-ва.* – 1909. – Т. 22, вып. 2. – С. 29–70.
20. *Тереножкин, А. И.* Скифские курганы Никопольщины [Текст] / А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская, Е. В. Черненко, Б. Н. Мозолевский // *Скифские древности : сб.* – К. : Наук. думка, 1973. – С. 113–186.
21. *Мозолевський, Б. Н.* Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине [Текст] / Б. Н. Мозолевский // *Скифские древности : сб.* – К. : Наук. думка, 1973. – С. 187–234.
22. *Алексеев, А. Ю.* Исследователь Чертомлыка И. Е. Забелин [Текст] / А. Ю. Алексеев // *Алексеев А. Ю. Чертомлык (Скифский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле.* – К. : Наук. думка, 1991. – С. 10–14.
23. *Мозолевський, Б. М.* Товста могила [Текст] / Б. М. Мозолевський. – К. : Наук. думка, 1979. – 249 с.
24. *Мелюкова, А. И.* Краснокутский курган [Текст] / А. И. Мелюкова. – М. : Наука, 1982. – 110 с.⁶
25. *Шевчук, С. П.* Археологические исследования в Приднепровье [Текст] : И. Е. Забелин в 1958–1968 гг. [в пределах современной Запорожской области] / С. П. Шевчук. – Запорожье, 1993. – 29 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1856. – Собрание второе, т. 31 : 1856 [Электронный ресурс] // Полное собрание законов

⁶ Звіт про розкопки кургану надруковано в “Древностях Геродотовой Скифии” [ДГС, II, гл. IV, с. 43–53], щоденник і рукописний звіт зберігаються в архіві ЛВІА [Архив ЛОИА АН СССР, д. АК, 1860, № 13], речі – у відділі первісної археології Державного Ермітажу. Спеціальна праця, присвячена Краснокутському кургану, написана С. А. Семеновим-Зусером (Семенов-Зусер, С. А. Краснокутские курганы [Текст] / С. А. Семенов-Зусер // *Ученые записки Харьк. гос. ун-та за 1939 г.* – X., 1939. – Вып. 15. – С. 63–88).

- Российской империи . – Режим доступа : <http://www.nlr.ru/e-res/law/content.html>
27. *Генинг, В. Ф.* Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII – 70-е г. XIX в.) [Текст] / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко. – К., 1992. – С. 4–5⁷.
 28. *Самоквасов, Д. Я.* Инструкция для описания городищ, курганов и пещер и для проведения раскопок курганов [Текст] / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К., 1878. – Т. 1. – Протоколы. – С. LXIX–LXXIII.
 29. *Формозов, А. А.* История термина “археология” [Текст] / А. А. Формозов // Вопросы истории. – 1975. – № 8. – С. 214–218.
 30. *Забелин, И. Е.* Рецензия [Текст] / И. Е. Забелин // Отечественные записки. – 1852. – Т. 83. – № 8. – Отд. V. – С. 31–52. – Рец. на кн. : Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Археологического Общества. – СПб., 1851. – Т. 1. – Отд. I–IV [С приложениями].
 31. ГИМ ОПИ. – Фонд 440 (И. Е. Забелин).
 32. *Забелин, И. Е.* В чем заключается основная задача археологии как самостоятельной науки? [Текст] / И. Е. Забелин // Труды III Археологического съезда в России бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 1–17.
 33. *Ганжа, А. И.* Методологические вопросы на III Археологическом съезде в Киеве (1874) [Текст] / А. И. Ганжа // Новые методы археологических исследований : сб. науч. тр. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 225–233.
 34. *Забелин, И. Е.* Размышления о современных задачах русской истории и древностей [Текст] / И. Е. Забелин // Отечественные записки. – 1860. – Т. 133, № 11. – Отд. 1. – С. 95–144.
 35. *Захарук, Ю. Н.* Спорные вопросы объекта и предмета археологии [Текст] / Ю. Н. Захарук // КСИА АН СССР. – М., 1978. – Вып. 152. – С. 7–17.
 36. *Генинг, В. Ф.* Предмет и объект в археологии [Текст] / В. Ф. Генинг. – К. : Наук. думка, 1983. – 224 с.
 37. *Клейн, Л. С.* Введение в теоретическую археологию [Текст] : учеб. пособие / Л. С. Клейн. – СПб. : Бельведер, 2004. – Кн. 1 : Метаархеология. – 467 с.
 38. Протоколы заседаний Совета университета Св. Владимира 5-го и 19-го ноября и 3-го декабря 1871 г. // Университетские известия. – 1872. – № 1 (январь). – С. 39–48.

⁷ В окремих джерелах цей період зветься віком класичних старожитностей, на основі яких проходило відокремлення різних відділів археології (*Жебелев, С. А.* Введение в археологию [Текст] / С. А. Жебелев. – Пг., 1923. – Ч. 1 : История археологического знания. – С. 32). Г. С. Лебедєв називає цей період (1846–1884) “Уваровским” і пов’язує його з побудовою “наукової картини світу” на ідеї еволюції, закономірного розвитку природи та суспільства (*Лебедєв, Г. С.* История отечественной археологии : 1700–1917 гг. [Текст] / Г. С. Лебедєв. – СПб., 1992).